

KATRĪNA II UN MUIŽNIECĪBAS AUTONOMIJA BALTIJĀ

Mati Laurs (Mati Laur)

PhD, Tartu Universitāte, Tartu Universitātes profesors vispārējā vēsturē,
žurnāla “Forschungen zur Baltische Geschichte” redaktors.

Pētnieciskās intereses: 18. gs. vēsture.

E-pasts: mati.laur@ut.ee

Līdz ar absolūtisma stiprināšanu Katrīnas II valdīšanas laikā pieņēmas arī spiediens uz Baltijas muižniecības autonomiju. Baltijas provinces, īpaši Vidzeme, spēja ķeizarienei piedāvāt progresīvo reformu realizēšanai nepieciešamos nosacījumus, kuru pilnībā trūka citās gubernās vai arī kuri šo reformu īstenošanu tur pat aizkavēja. Ar šo brīdi iestājās vairākus gadu desmitus ilgstošs politiski neizšķirts stāvoklis starp Krievijas centrālo valdību un Baltijas provincēm Vidzemi un Igauniju. Radās situācija, kurā centrālā valdība tiecās uz ciešāku Baltijas integrāciju pārējās impērijas sastāvā, taču tajā pašā laikā tā nebija spējīga radikālā veidā atcelt Baltijas autonomiju.

Atslēgas vārdi: muižniecības autonomija, vietniecības pārvalde, Baltijas privilēģijas, Vidzemes un Igaunijas bruņniecība, Katrīnas II reformas, absolūtā vara, varas centralizēšana, apgaismības laika idejas.

“Vidzeme, tu barbarisma un izsmalcinātības, neziņas un liekuļotās gaumes, brīvības un verdzības province, cik gan vēl daudz būtu tevī darāmā, lai sagrautu barbarismu, izskaustu gara tumsību, izplatītu kultūru un brīvību.”¹ Tā jaunais Johans Gotfrīds Herders rakstīja par savu otro dzimteni – Rīgu, kur no 1765. līdz 1769. gadam strādāja par garīdznieku un skolotāju. Krievijas valsts vara, vācu protestantiskā valdošā šķira, kā arī dzimtbūtniecībai pakļautais vietējo iedzīvotāju slānis, ko pārstāvēja igauņi un latvieši, kopā veidoja raibu un pretrunīgu ainu 18. gadsimta Baltijā.

Pakļautas Krievijas virskundzībai, Vidzemes un Igaunijas gubernas varēja saglabāt zināmu patstāvību, proti, tā saukto Baltijas muižniecības autonomiju (*der baltische Landesstaat*). Uz absolūtismu orientētās valdības formas fona, kāds dominēja Eiropā 18. gadsimtā, reģionālā autonomija drīzāk izskatījās kā anomālija, nevis ierasta

parādība.² Autonomija nevarēja vairs balstīties tikai uz tradīciju, kā tas pirms tam bija vairāku gadsimtu garumā. Tai vajadzēja atrast konkrētu un pragmatisku pamatu, ko noteica aktuālā situācija. Tāpat kā Baltijas autonomijas atzīšanu no Krievijas impērijas puses noteica Lielā Ziemeļu kara notikumi, tā arī “muižniecības autonomijas” saglabāšana Baltijā pamatā izrietēja no Krievijas absolūtās varas trūkumiem laikā pēc Krievijas pirmā imperatora Pētera I valdīšanas. Vairākus gadu desmitus pēc imperatora nāves Krievija izvairījās no jebkādam vērienīgām reformām, kuras varētu izraisīt konfliktu starp centrālo varu un Baltijas provincēm. Toreizējos Baltiju skarošajos *ukazos* bija iekļauta formula – visam jāpaliek, kā tas bija zviedru laikos (*быть по сему как сие было при Свейском времени*), kura ļauj secināt, ka, neraugoties uz virskundzības nomaiņu Igaunijā un Vidzemē, priekšā stāvēja vēl “ilgs zviedru laiks”.³ Kurus likumus no zviedru laikiem pārņemt, tas tika atstāts vietējās bruņniecības kompetencē. Runājot Reinharda Vitrama (*Reinhard Wittram*) vārdiem: “Strīdīgos jautājumos bruņniecības pierādījumus stiprināt varēja, piesaucot pat pāri melni brūnus pajūga zirgus” (*In strittigen Fragen konnte auch ein Paar schwarzbrauner Kutschpferde die Beweise der Ritterschaft verstärken*).⁴ Krievijas centrālās varas toleranci attiecībā uz Baltijas autonomijas jautājumu ietekmēja vācbaltiešu muižniecības integrācija Krievijas valstī. Edgars Dunsdorfs raksta, ka Baltijas muižu īpašnieki nekad par “mūsu karali” vai “mūsu karalieni” nav saukuši zviedru valdniekus; turpretim par tādiem tikuši apzīmēti Krievijas valdnieki.⁵ Lojalitātei, kuru nenogurstoši piesauca Baltijas muižniecība, patiešām nebija nekādas alternatīvas. Baltijas muižniecība praktiski bija valsts valstī. Tā vienlaikus izmantoja caur savām privilēģijām saglabāto autonomiju, kā arī plašās iespējas, ko tai sniedza par Eiropas lielvaru topošā Krievija.

18. gadsimta 40. gadu sākums uzskatāms par Baltijas autonomijas spīgtāko posmu. Ķeizariene Elizabete, kura 1741. gadā kāpa tronī un kuru atbalstīja krievu nacionālās aprindas, Baltijas privilēģijas gan apstiprināja, taču viennozīmīgi bija pret Baltijas autonomijas paplašināšanu. Elizabete neierobežoja pastāvošās tiesības un privilēģijas un ar savu rīcību vēlāk deva Juliusam Ekartam (*Julius Eckhardt*) iemeslu secinājumam, ka viņas valdīšanas laiks esot uzskatāms “par garlaicīgāko un notikumiem nabadzīgāko posmu Vidzemes pagātnē” (*zu den ereignislosen und eintönigsten Abschnitten der livländischen Vergangenheit*).⁶ Pētera III valdīšanas laiks, kas sekoja pēc Elizabetes, vācbaltiešiem šķita kā “zelta lietus” (*Goldregen*).⁷ Ķeizars izrā-

dija lielas simpātijas Vidzemes un Igaunijas bruņniecībai. Taču šim posmam bija negaidīti īss mūžs. 1762. gada vasarā nākot pie varas Katrīnai II, līdzšinējā attiecību stabilitāte starp Sanktpēterburgu un Baltijas provincēm bija apdraudēta.

Sanktpēterburgā valdošo noskaņu ir aprakstījis Vidzemes landrāts Karls Frīdrihs Šulcs fon Ašerādens (*Carl Friedrich Schoultz von Ascheraden*, 1720–1782), kurš kā Vidzemes bruņniecības pārstāvis Sanktpēterburgā lūdza privilēģiju apstiprināšanu. Viņš raksta: “Visi līdz šim aizsāktie kontakti vienas nakts laikā zaudēja savu nozīmi. Livonieši [resp., Vidzemes vācu muižnieki], kuri tika uzskatīti par mirušā ķeizara draugiem, jaunās valdnieces padomdevēju acīs kļuva par viņu dabiskajiem pretiniekiem. Tie darīja visu, kas vien bija viņu spēkos, lai apgrūtinātu privilēģiju apstiprināšanu, kā arī mēģināja pret Baltijas provincēm visumā labvēlīgi noskaņotās ķeizarienes attieksmē sēt neuzticību pret līdzšinējā reģenta šķietamajiem aizbilstamajiem.”⁸ “Visumā labvēlīgo” ķeizarienes attieksmi tas tomēr neietekmēja. 1763. gada 27. augustā Katrīna II parakstīja Vidzemes bruņniecības privilēģiju ģenerālkonfirmāciju (*Generalkonfirmation*) un deklarēja, ka tai “ne mazākā mērā nav nolūka kaut ko piesavināties no visa tā, ko Vidzemes bruņniecība ir mantojusi no mūsu priekštečiem” (*von allem dem, was die livländische Ritter- und Landschaft von unsern Vorfahren erhalten hat, nicht das Geringste zu nehmen Willens [sei]*).⁹ Ar tāda paša satura privilēģijām, ar kādām tika apstiprinātas Vidzemes bruņniecības privilēģijas, Katrīna II apstiprināja arī Igaunijas un Sāmsalas (*Ösel*) bruņniecības, kā arī lielāko Baltijas pilsētu privilēģijas.¹⁰

Kā vēlāk atzina pati Katrīna II, viņai pirmajos valdīšanas gados esot trūcis skaidra priekšstata par Baltijas privilēģijām.¹¹ Jau pavisam drīz ķeizarienei nācās konstatēt, kādus šķēršļus Baltijas autonomija nesa sev līdzī. Tā, piemēram, spēkā esošā kārtība Igaunijā un Vidzemē kroņa zemes atļāva iznomāt tikai Baltijas muižniecībai, savukārt liedza Katrīnai II tās iznomāt viņas atbalstītājiem, kas nepiederēja pie bruņniecības. Un privilēģijas, kuras bija piešķirtas Baltijas pilsētām, traucēja izvērst ķeizarienes tirgus politiku. Piemēram, Vidzemē spēkā esošā, taču no citām guberņām atšķirīgā nodokļu politika liedza Baltijā stacionēto militāro daļu izmaksu segšanu. Bez tam Baltijas muižniecības privilēģiju uzturēšana izsauca naidu krievu aristokrātijas aprindās, kuras intereses ķeizarienei ar nestabilo troni patiesībā vajadzēja respektēt kā galvenās. Protams, Baltijas muižniecības autonomijas jautājums nonāca pretrunā ar ķeizarienes patvaldnieciskās

varas centieniem, kuru mērķis bija ieviest visā impērijā uz apgaismības principiem balstītu tiesību sistēmu, neņemot vērā atsevišķas nacionālas, reliģiskas vai ģeogrāfiskas īpatnības.¹² Tas spieda Katrīnu II ieņemt daudz kritiskāku pozīciju attiecībā uz Baltijas privilēģiju problēmas risināšanu. Par programmatiskām Baltijas politikas jautājumā kļuva Katrīnas II norādes jaunajam ģenerālprokuroram Aleksandram Vjazemskim 1764. gada sākumā: “Ukraina, Vidzeme un Somija būtībā ir provinces, kurās kārtību nosaka viņu pašu izvirzītas, taču mūsu apstiprinātas privilēģijas. Mēs aizvainotu šīs provinces, ja pēkšņi neatzītu viņu privilēģijas, un tas būtu ļoti netaktiski. Uzlūkot tās kā ārzemes un atbilstoši tam piekopt tādu politiku būtu vēl lielāka kļūda un pilnīga muļķība. Visvienkāršāk ir panākt, lai šīs provinces kļūst krieviskas (*obruseli*), un izbeigt uz tām raudzīties kā uz vilkiem mežā.”¹³

Katrīnas II reformu plānos Baltija ieņēma svarīgu vietu. Baltijas politikas jautājums pārsvarā tika risināts atbilstoši centrālās varas stiprināšanas un valsts centralizēšanas iecerēm.¹⁴ Vēlme visā valstī noteikt vienādu tiesību kārtību, bez šaubām, bija pretrunā ar Baltijas provinču īpašo tiesisko statusu, respektīvi, ar muižniecības autonomiju Baltijā, taču vēlme likvidēt šo atšķirību bija tikai viena no Katrīnas II politikas izpausmēm. Baltijas provinces spēja piedāvāt progresīvo reformu realizēšanai nepieciešamos nosacījumus, kuru pilnībā trūka citās guberņās vai arī kuri minēto reformu īstenošanu tur pat aizkavēja. Baltijā bija izveidojusies eiropeiskiem principiem atbilstoša kārtu sabiedrība ar labi funkcionējošu vietējās aristokrātijas un pilsētu pašvaldību, kādu Katrīna II Krievijā tikai sāka attīstīt. Salīdzinājumā ar pārējām Krievijas guberņām pārkārtošanās process Baltijā veicināja daudz intensīvāka apgaismības ideju izplatīšanās. Baltijas ciešie kontakti ar Vidus- un Rietumeiropu ļāva Vidzemē un Igaunijā realizētajām reformām Eiropā tikt ātrāk pamanītām. Un nebūt ne mazsvarīgs bija fakts, ka reformas Baltijā ne mazākā mērā neapdraudēja arī pašu krievu nacionālo aristokrātiju, ar kuras atbalstu tomēr iesākumā vēl tronī nedroši sēdošajai ķeizarienei spiestā kārtā bija stipri jārēķinās.¹⁵ Kā secina vācu vēsturnieks Hubertuss Neišefers (*Hubertus Neuschäffer*) – Baltija kļuva par eksperimentu lauciņu Krievijas reformām.¹⁶

Ar šo brīdi Krievijas valdības aktivitātes, kas bija vērstas uz Baltiju, kļuva intensīvākas. Jau laikposmā no 1762. līdz 1764. gadam tika pārveidota kārtība, kādā notika kroņa īpašumu iznomāšana. Turpmāk kroņa zemju iznomāšana tika liegta tiem, kas nebija dar-

bojušies valsts dienestā.¹⁷ Un laikā starp 1763. un 1765. gadu tika izstrādāta jauna tirdzniecības kārtība Rīgai. Jaunā kārtība akcentēja valsts fiskālās intereses. Tā, piemēram, valsts galveno ienākumu avotu veidoja tranzīta tirdzniecība ar Polijas pārvaldībā esošajiem apgabaliem – Kurzemi, Latgali un Lietuvu, ko savukārt gan Baltijas muižniecība, gan Rīgas pilsēta gribēja ierobežot, lai tādējādi novērstu papildus konkurenci.¹⁸ 1764. gada vasarā Katrīna II devās vērienīgā Baltijas apceļošanas braucienā, kas viennozīmīgi bija “krieviski iekrāsots” un kam bija jāpauž Baltijas provinču nesatricināmā piederība Krievijas impērijai.¹⁹ Beidzot 1764.–1765. gadā tika uzsākta agrārās sistēmas atjaunošana. 1765. gadā Vidzemes ģenerālgubernators Georgs fon Brauns (*Georg von Browne*) ķeizarienes uzdevumā piedāvāja Vidzemes landtāgam tēzes jeb prepozīcijas, kas uzlabotu agrāro situāciju Baltijā.²⁰ 1766. gadā tika izdoti kārtības uzraudzības noteikumi (*Polizeiordnung*) Vidzemes un Igaunijas mazpilsētām Vīlandei (*Fellin*), Valmierai (*Wolmar*), Cēsīm (*Wenden*), Valkai (*Walk*), Limbažiem (*Lemsal*) un Ārensburgai (*Arensburg*).²¹

Katrīnas II prāta asums attiecībā uz Baltijas politikas veidošanu izpaudās faktā, ka viņa arī turpmāk pamatā balstījās uz Zviedrijas laikā pieņemtajiem likumiem, savukārt no Kārļa XI ieviestajiem likumiem pārņēma vienīgi tos, kas stiprināja impēriju.²² Lidz ar zemniekus aizsargājošiem noteikumiem no zviedru laikiem viņas valdība mēģināja 18. gadsimta 60. gados atgriezties arī pie zviedru laiku nodokļu sistēmas. Katrīna II ieviesa arī citās jomās Zviedrijas redukcijas politikas noteiktos likumus un rīkojumus. Nosakot gan Igaunijā, gan Vidzemē spēkā esošās zemes īpašumu attiecības (*Grundbesitzverhältnisse*), par tiesisko pamatu tika izmantotas 1604. gadā Noršēpingā (*Norrköping*) apstiprinātās zemes iegūšanas un turēšanas tiesības (*Lehensrecht*), kas deva centrālajai varai iespēju ar nemitīgas redukcijas politikas draudiem radīt spiedienu uz vietējo muižniecību.²³ Atslēgas vārds, kas raksturoja Katrīnas II politiku, bija – likumība (*Gesetzmäßigkeit/законность*).²⁴ No vienas puses, tas nozīmēja vienādu likumu noteikšanu visā impērijā, kas nodrošinātu vienādu attieksmi pret visiem pavalstniekiem; taču, no otras puses, to nevarēja panākt ar agresīvu centralizācijas ieviešanu, pārkāpjot jau pastāvošos likumus. Risinājums, kas piedāvāja labu kompromisu, bija zviedru laikā pieņemto likumu pārņemšana, kas stiprināja centrālās varas pozīcijas impērijā. Tādējādi Katrīna II arī izvairījās no situācijas, ka viņa nonāktu pretrunā ar Baltijas priviļģijām, kuras pati bija apstiprinājusi.²⁵

Pārmaiņas, kuras tika uzsāktas, Katrīnai II nākot pie varas, solījās būt tikai priekšspēle daudz vērienīgākām izmaiņām. Tās savukārt vajadzēja ievadīt ar jaunas satversmes pieņemšanu, kurai par godu tika sasaukta īpaša reprezentatīva sapulce. Līdz ar 1767. gada vasarā Maskavā sasaukto Likumdošanas komisiju muižniecības autonomija Baltijā būtu varējusi beigt pastāvēt.²⁶ Viss bija virzīts uz to, lai jaunizstrādājamās likumdošanas spēks tiktu attiecināts arī uz Baltijas guberņām, un tas notiktu ar pašu vācbaltiešu līdzdalību. “Viņiem ir vācu, poļu un zviedru likumi, un viņi taču nenoliegs, ka tiesneši šos likumus ir taisījuši tā, lai tie būtu viņiem pa prātam. Taču tagad lai viņiem tiek likumi, kas ir skaidri un tīri, ar kuriem katrs būs mierā, un tādi, par kuriem labāki viņiem nekad nav bijuši un kādus viņi arī nekad nedabūs. Un es ceru, ka neviens šeit nestāsies ceļā.”²⁷ Tā Katrīna II pauda savu nostāju Vidzemes landrātam baronam Johanam Ādolfam fon Ungernam-Šternbergam (*Johann Adolf von Ungern-Sternberg*), neilgi pirms komisija sāka savu darbību.

Baltijas deputātu centieni, kas bija vērsti uz to, lai jaunā likumu kodeksa vietā tiktu apstiprinātas viņu pašu bruņniecības un zemes tiesības (*Ritter- und Landrecht*), neguva panākumus. Baltijas sūtņu runas Baltijas privilēģiju aizstāvības jautājumā uz vispārējā sapulces noskaņas fona neradīja rezonansi. Ģenerāļa (*Generalfeldzugmeister*), ķeizarienei sevišķi pietuvināta augstmaņa un viena no ietekmīgākajiem Baltijas vāciešu aizstāvjiem Aleksandra de Vilebā (*Alexander de Villebois*) sacītais, ka “nav nepieciešams, lai visi ķeizarienes pavalstnieki obligāti dzīvo(tu) pēc vienādiem likumiem”,²⁸ neizklausījās pārliecinoši, ņemot vērā to, kādi bija likumdošanas komisijas mērķi. Taču Katrīnai II Baltijas pārstāvju uzstāšanās šķita ārkārtīgi uztraucoša: “Livonijas kungi, no kuriem mēs gaidījām priekšzīmīgu nostāju gan apgaismības jautājumos, gan pieklājīgas izturēšanās ziņā, mūsu cerības nav attaisnojuši.”²⁹

“Tas, ka livoniešu [resp., Vidzemes vācu muižniecības] likumi būtu labāki par mūsējiem, ir neiespējami, jo mūsu principus pamatā nosaka cilvēkmīlestība; savukārt viņi tādus principus nemaz nevar uzrādīt, un pat daži no viņu likumiem ir pilni neizglītības un barbarisma.”³⁰ Šīs rindas Katrīna II rakstīja ģenerālprokuroram Vjazemskim. Arī krievu deputāti pauda izbrīnu par situāciju Baltijā, kurā vēl pusgadsimtu pēc tās iekarošanas var pastāvēt sveši likumi.³¹ “Jūs esat Krievijas impērijas pavalstnieki, un es neesmu Livonijas [resp., Vidzemes], bet gan visas Krievijas ķeizariene,” skanēja karaliskā atbilde.³²

Lai arī komisijas pilnsapulcē netika pieņemts neviens likums, par nosacītu komisijas darba rezultātu var uzskatīt 1775. gadā Katrīnas II ievadīto Gubernu reformu (*Gouvernementsreform*), kura, sākot ar 1783. gadu, tā dēvētās vietniecības pārvaldes (*Statthalterchaftsverfassung*) formā tika attiecināta arī uz Baltiju.

Jaunā vietniecības pārvaldes kārtība ienesa vēl lielākas un būtiskākas izmaiņas, nekā tās radīja varas nomaiņa Lielā Ziemeļu kara laikā. Pirmais solis bija muitas robežu ar pārējām Krievijas guberņām likvidēšana. Tā ietvēra tā sauktā galvas nodokļa (*Kopfsteuer*) darbības rādīusa paplašināšanu, nomainot Baltijā līdz tam spēkā esošo nodokļu sistēmu, kas šajā apgabalā turpmāk nozīmēja nodokļu pārslogojumu.³³ Visa tiesu sistēma tika pārveidota pēc Krievijas parauga. Imatrikulētā bruņniecība tika pielīdzināta neimatrikulētajai muižniecībai un bruņniecības institūcijas tika likvidētas. Arī lokālās iestādes piedzīvoja pamatīgas pārmaiņas. Valsts ierēdņu skaits Baltijā pat trīskāršojās. Līdz ar ierēdņu skaita pieaugumu to vidū attiecīgi palielinājās krievu īpatsvars. Taču vietniecības pārvaldes izveidi Baltijā nevar pielīdzināt rusifikācijai. Gan tiesu procesos, gan vairums citos amatos darbs arī turpmāk norisa vācu valodā.

Preteji Zviedrijas karaļa Kārļa XI ieviestajām reformām 17. gadsimta beigās, kas Vidzemē un Igaunijā bija cēlonis spēcīgai muižniecības opozīcijai, Katrīnas II izveidotā vietniecības pārvaldes sistēma pie tā nenoveda. Baltijas muižniecība palika uzticīga Krievijas valsts varai pat laikā no 1788. līdz 1790. gadam, kad norisinājās karš starp Zviedriju un Krieviju. Pretestībai arī nebūtu bijuši nekādi panākumi. "Es esmu pārvarējusi kalnus. Un lai neviens pat nedomā, ka man pakalni varētu sagādāt grūtības," šajā kontekstā sacīja Katrīna II.³⁴ Baltijas muižniecība samierinājās ar visu bruņniecībai piederošo īpašumu alodifikāciju (*Allodifikation aller Rittergüter*), ko pavadīja jaunās sabiedriskās kārtības ieviešana.

Oto Henrihs Eliass (*Otto-Heinrich Elias*), kura pētniecības objekts ir Rēvales (Tallina) attīstība vietniecības pārvaldes laikā, raksta: "Jaunās uzspiestās tiesības (*oktroiertes Recht*) daļēji bija arī demokrātiskas, jo tās izplatīja ideju par jaunu pilsētu pašpārvaldi. Saskaņā ar veco kārtību pilsētas augstākās varas nesēji līdz šim paši bija tie, kas papildināja savas rindas ar uz mūžu ievēlētām pozīcijām; jaunā kārtība paredzēja, ka atbildīgās personas amatā tiktu ievēlētas uz ierobežotu laiku."³⁵

Taču tajā pašā laikā nav nekāda iemesla pārvērtēt vietniecības pārvaldes periodā Baltijā vērojamās demokrātijas iezīmes. Agrajos

jaunos laikos brīvība sabiedrībā īstenojās, pateicoties tieši sabiedrības kārtu tiesībām, un šis process bija vērojams arī Baltijā. Jaunais Johans Gotfrīds Herders, atskatoties uz Rīgā pavadīto laiku (1764–1769), raksta: “Vidzemē es tik brīvi un nesaistīti varēju dzīvot, skolot citus un darboties, kā, iespējams, nekad dzīvē to vairs nevarēju.”³⁶ Ar vietniecības pārvaldes ieviešanu visas šīs brīvības formas tika likvidētas, neradot vietā neko jaunu. Personu loks, kas bija pie varas, gan paplašinājās, taču pati pašpārvaldes ietekme tika būtiski ierobežota. Jaunajā, Krievijas attiecībām atbilstoši veidotajā situācijā kārtu pašpārvaldes kļuva par valsts varas piedēkli. Gubernatori, garnizonu komandanti un kārtības uzraugi lokālajām aristokrātijas sanāksmēm un pilsētu domēm atvēlēja vairs tikai nelielu rīcības brīvību. Var piekrist atziņai, ka līdzšinējās pašpārvaldes struktūras bija nepieciešams pārveidot, taču ir apšaubāms, vai tam būtu bijis jānotiek šādā ceļā.³⁷

Jāpiebilst, ka Katrīnas II *apgaismotās* politikas realizēšanai Vidzemē bija vairāk iespēju salīdzinājumā ar kaimiņos esošo Igaunijas guberņu. Rīgas ģenerālgubernators Georgs fon Brauns bija viens no ķeizarienes svarīgākajām uzticības personām.³⁸ Brauna izdotos patentus varētu raksturot kā tipiski kamerālistiskus “labās kārtības uzraudzības” (*die gute Policy*) rīkojumus, kuru mērķis bija iespējami detalizēti un precīzi reglamentēt visas sabiedrībai svarīgās dzīves sfēras. Bez tam Vidzemes bruņniecībā bija liberāli orientēts spārns, kāda nebija visnotaļ konservatīvajā Igaunijas bruņniecībā. Tādēļ Vidzemē aktīva bija skaitliski relatīvi liela, pēc reformām alkstoša augstākās sabiedrības daļa, kura bez vilcināšanās atbalstīja Katrīnas II politiku. Kā piemērs šeit nosaucams jau iepriekš minētais Vidzemes landrāts barons Karls Frīdrihs Šulcs fon Ašerādens, pazīstamais Vidzemes mācītājs Johans Georgs Eizens (*Johann Georg Eisen*), kā arī Rīgas kamerālists Andreass Hofmans (*Andreas Hoffmann*). Salīdzinājumā ar uz ziemeļu pusi esošajām kaimiņu guberņām Vidzemē bija krietni vairāk apgaismības laikmeta garam atbilstoši domājošo literātu, kuri atbalstīja Katrīnas II reformu politiku un kuriem bija ietekme uz sabiedrisko domu, kas tikai patlaban formējās.³⁹ Tāpēc arī vairāki Katrīnas II izdotie rīkojumi tika attiecināti tikai uz Vidzemi un neskāra Igaunijas guberņu.

Līdz ar absolūtisma stiprināšanu Katrīnas II valdīšanas laikā pieņēmas arī spiedienu uz Baltijas muižniecības autonomiju.

Kad Katrīna II saprata, ka viņas pašas apstiprinātās Baltijas privilēģijas kļūst par traucēkli pārāk daudziem viņas uzsāktiem plāniem,

konflikts ar pastāvošo muižniecības autonomiju Baltijā soli pa solim attīstījās aizvien vairāk. Kad jaunās likumdošanas uzmetums bija izstrādāts un tam, vismaz pēc pašas ķeizarienes ieskatiem, pamatā bija liktas vislabākās apgaismības laikmeta ideju nesošās nostādnes, uz absolūtisma varu orientētai valdniecei bija pilnīgi neiedomājama situācija, ka uz vienu valsts daļu jaunie likumi netiktu attiecināti. Ar šo brīdi iestājās vairākus gadu desmitus ilgstošs politiski neizšķirts stāvoklis starp Krievijas centrālo valdību un Baltijas provincēm: tā bija ieilgusi situācija, kurā centrālā valdība tiecās uz ciešāku Baltijas integrāciju pārējās impērijas sastāvā, taču tajā pašā laikā nebija spējīga radikālā veidā atcelt Baltijas autonomiju. Katrīnas II reformu rezultātā Baltijā pamazām sāka mainīties sabiedrība: līdz tam augstāko kārtu pārvaldītas sabiedrības vietā sāka attīstīties integrētu pavalstnieku sabiedrība, kura bija pakļauta absolūtas valsts varas pārvaldei.

Raksts tapis Igaunijas Republikas Zinātnes atbalsta programmas SF 0180006s11 un ETF 9164 ietvaros.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Citēts no: Gero von Wilpert (2005). *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München: C. H. Beck, S. 119.
- ² Detalizētāk par tā dēvēto absolūtisma debati sk.: Heinz Duchhardt (1998). *Das Zeitalter des Absolutismus*. München: Oldenbourg, S. 159–165; Luise Schorn-Schütte (2009). *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit. Studienhandbuch 1500–1789*. Paderborn: Schöningh, S. 132–133; Karl Vocelka (2010). *Geschichte der Neuzeit 1500–1918*. Wien et al.: Böhlau, S. 175–180.
- ³ Mati Laur (2005). Die Verortung des Baltikums im Russischen Imperium zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II. In: Olaf Mertlesmann (Hrsg.). *Estland und Russland. Aspekte der Beziehungen beider Länder*. Hamburg: Dr. Kovač, S. 31–52, šeit S. 32 (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, 11).
- ⁴ Reinhard Wittram (1973). *Baltische Geschichte. Die Ostseelande Livland, Estland, Kurland 1180–1918*. 2. Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 127.
- ⁵ Edgars Dunsdorfs (1973). *Latvijas vēsture 1710–1800*. [Stokholma]: Daugava, 37. lpp.
- ⁶ Julius Eckardt (1876). *Livland im achtzehnten Jahrhundert*. Bd. 1. Leipzig: Brockhaus, S. 203.
- ⁷ Friedrich Bienemann jun. (1898). Aus der Korrespondenz des Landraths Karl Friedrich Freiherrn von Schultz-Ascheraden 1761–1763. *Baltische Monatsschrift*, 45, S. 1–28, 121–146, 211–236, šeit S. 15.

- ⁸ Eckardt. *Livland*, S. 288.
- ⁹ Woldemar von Bock (1870). Relation aus den Delegations-Acten des Freiherrn C. F. Schoultz-Ascheraden. In: Woldemar von Bock (Hrsg.). *Livländische Beiträge zur Verbreitung gründlicher Kunde von der protestantischen Landeskirche und dem deutschen Landesstaate in den Ostseeprovinzen Russlands, von ihrem guten Rechte und von ihrem Kampfe um Gewissensfreiheit*. Bd. 3, H. 3. Berlin: Stilke und van Muyden, 1870, S. 82–95, seit S. 95.
- ¹⁰ *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoi Imperii s 1649 goda* (1830) (turpmāk: PSZ). T. XVI. Sankt-Peterburg, Nr. 11904 (27.08.1763., Rīgas pilsēta), Nr. 11905 (27.08.1763., Vidzemes bruņniecība), Nr. 11932 (21.09.1763., Rēveles pilsēta), Nr. 11933 (21.09.1763., Igaunijas bruņniecība), Nr. 12049 (17.02.1764., Narvas pilsēta), Nr. 12050 (17.02.1764., Ārensburgas pilsēta), Nr. 12052 (17.02.1764., Pērnavas pilsēta), Nr. 12092 (17.03.1764., Sāmsalās bruņniecība), Nr. 12093 (17.03.1764., Tērbatas pilsēta), Nr. 12256 (05.10.1764., Valkas pilsēta).
- ¹¹ Vasilii A. Bil'basov (1891). *Istoriia Ekateriny II*. T. 2. Sankt-Peterburg, s. 289.
- ¹² Mati Laur (2004). Der aufgeklärte Absolutismus der Kaiserin Katharina II. im Baltikum. In: Karsten Brüggemann (Hrsg.). *Narva und die Ostseeregion*. Beiträge der II. Internationalen Konferenz über die politischen und kulturellen Beziehungen zwischen Russland und der Ostseeregion (Narva, 1.–3. Mai 2003). Narva, S. 185–191, seit S. 186 (*Studia humaniora et paedagogica collegii Narovensis*, 1).
- ¹³ *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva* (1871) (turpmāk: SIRIO). T. 7. Sankt-Peterburg, s. 348.
- ¹⁴ Sk., piemēram: Hasso von Wedel (1935). *Die estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783*. Königsberg; Berlin: Funk; Georg Sacke (1944). *Livländische Politik Katharinas II*. In: *Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte*. Bd. 5. Riga; Posen: W. F. Häcker, S. 26–72; IANIS ZUTIS (1946). *OSTZEISKII VOPROS V XVIII veke*. Riga: VAPP; Hubertus Neuschäffer (1978). *Katharina II. und die baltischen Provinzen*. Hannover–Döhren: Hirschheydt; Otto-Henrich Elias (1978). *Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterchaftszeit 1783–1796*. Bonn–Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv; Mati Laur (2000). *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* [Igaunijas apgabala pārvalde 18. gadsimtā (1710–1783)]. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv; Ralph Tuchtenhagen (2008). *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa*. Wiesbaden: Harrassowitz. Sk. arī: Hubertus Neuschäffer (1996). *Katharina II. und die Aufklärung in den baltischen Provinzen*. In: Otto-Henrich Elias et al. (Hrsg.). *Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, S. 27–42, seit S. 40 (*Quellen und Studien zur baltischen Geschichte*, 15).
- ¹⁵ Mati Laur (2011). Das Baltikum in der Politik des aufgeklärten Absolutismus der Kaiserin Katharinas II. In: Ulrich Kronauer (Hrsg.).

- Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten.* Heidelberg: Universitätsverlag Winter, S. 229–239, šeit S. 230 (Akademiekonferenzen, 12).
- ¹⁶ Neuschäffer. *Katharina II. und die baltischen Provinzen*, S. 449. Diemžēl nesen izdotajā apjomīgajā t.s. apgaismotā absolūtisma problemātikai veltītajā leksikonā rakstos “Krievija” un “Katrīna II” (abu rakstu autors: Erich Donnert) ne ar vienu vārdu netiek pieminēta Baltijas loma Katrīnas II izvērstajā politikā. Sk.: Helmut Reinalter (Hrsg.) (2005). *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa. Herrscher – Denker – Sachbegriffe.* Wien; Köln; Weimar: Böhlau, S. 84–88, 364–371.
- ¹⁷ PSZ. T. XVI. Nr. 11984 (05.12.1763.), Nr. 12300 (28.12.1764.).
- ¹⁸ PSZ. T. XVII. Nr. 12518 (07.12.1765.).
- ¹⁹ Guzel’ Ibneeva (2006). *Puteshestviia Ekateriny II: Opyt “osvoeniia” imperskogo prostranstva.* Kazan’: Kazanskii gosudarstvennyi universitet, s. 21.
- ²⁰ Eckardt. *Livland*, S. 313–316. Sk. arī Vidzemes guberņas valdības patentus (*Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente*), kas iekļauti Karla Gotloba Zontāga (*Karl Gottlob Sonntag*) sastādītajā reģistrā Nr. 1620 un 1630. Katrīnas II realizētajai agrārajai politikai Baltijā historiogrāfijā kopumā ir pievērsta diezgan liela uzmanība. Sk., piemēram: Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelstiern (1838). *Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland.* In: *Beilage zum Inland*; Alexander Tobien (1899). *Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert.* Bd. 1. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, S. 106; ZUTIS. *OSTZEISKII VOPROS*, s. 353; Dunsdorfs. *Latvijas vēsture 1710–1800*, 72. lpp.; Juhan Kahk, Enn Tarvel (koost.) (1992). *Eesti talurahva ajalugu* [Igaunu zemniecības vēsture]. 1. kd. Tallinn: Olion, lk. 585; Laur. *Eesti ala valitsemine*, lk. 153–158; Mati Laur, Katrin Kello (2005). Zum Rechtsstatus der livländischen Bauern im Übergang von der schwedischen zur russischen Zeit. In: Mati Laur, Enn Küng, Stig Örjan Ohlsson (Hrsg.). *Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag.* Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, S. 400–413, šeit S. 406–413 (*Nordistica Tartuensia*, 13); Mati Laur, Priit Pirsko (2002). Die Aufhebung der adligen Bevormundung in Liv- und Estland. Eine Besonderheit der Bauernbefreiung im Russischen Reich. In: Horst Wernicke (Hrsg.). *Beiträge zur Geschichte des Ostseeraumes.* Hamburg: Dr. Kovač, S. 103–118, šeit S. 106 (Greifswalder historische Studien, 4).
- ²¹ PSZ. T. XVII. Nr. 12636 (04.05.1766.).
- ²² Mati Laur (1993). Der Einfluß schwedischer Gesetze auf das politische Leben des Ostbaltikums im 18. Jh. In: Aleksander Loit, Helmut Piirimäe (Hrsg.). *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert.* Stockholm, S. 251–256 (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia*, 11).
- ²³ Laur. Die Verortung des Baltikums im Russischen Imperium, S. 42.

- ²⁴ Sk.: Oleg Omel'chenko (1993). *Zakonnaia monarkhiia Ekateriny II. Prosveshchennyi absolutizm v Rossii*. Moskva: Iurist.
- ²⁵ Laur. Das Baltikum in der Politik des aufgeklärten Absolutismus, S. 235.
- ²⁶ Mati Laur (2010). Kak khoronili pribaltiiskie privilegii. Ekaterina II, Lifiandii i Estliandii. *Rodina*, 2, s. 58–59.
- ²⁷ Reinhold Stael von Holstein (1901). Die Kodifizierung des baltischen Provinzialrechts. *Baltische Monatschrift*, 52, S. 185–208, 249–280, 305–358, seit S. 272.
- ²⁸ *SIRIO*. T. 8. Sankt-Peterburg, 1871, s. 350.
- ²⁹ Alexander Brückner (1883). Die Verhandlungen der "großen Kommission" in Moskau und St. Petersburg 1767–1768. *Russische Revue*, 22, S. 325–356, 411–432, 500–541, seit S. 513.
- ³⁰ *Ibid.*, S. 517.
- ³¹ *SIRIO*. T. 8. Sankt-Peterburg, 1871, s. 350.
- ³² *SIRIO*. T. 10. Sankt-Peterburg, 1872, s. 273.
- ³³ Wedel. *Die estländische Ritterschaft*, S. 143.
- ³⁴ Citēts no: Neuschäffer. *Katharina II. und die baltischen Provinzen*, S. 159.
- ³⁵ Elias. *Reval in der Reformpolitik Katharinas II.*, S. 191.
- ³⁶ Citēts no: Constantin Mettig (1895). *Geschichte der Stadt Riga*. Riga: Jonck & Poliewsky, S. 392.
- ³⁷ Laur. Die Verortung des Baltikums im Russischen Imperium, S. 52.
- ³⁸ Vairāk informāciju par ģenerālgubernatoru Braunu sk.: Eckardt. *Livland*, S. 301–302; Evgraf Cheshihin (izd.) (1876). *Sbornik materialov i statei po istorii Pribaltiiskogo kraia*. T. 1. Riga, s. 420; Samuel Baur (1803). *Interessante Lebensgemälde der denkwürdigsten Personen des achtzehnten Jahrhunderts*. Bd. 1. Leipzig: Boss, S. 202; Dmitri Bantysh-Kamenskii (izd.) (1836). *Slovar' dostopamiatnykh liudei russkoi zemli*. T. 1. Moskva, s. 203.
- ³⁹ Sk., piemēram: Indrek Jürjo (2006). *Aufklärung im Baltikum. Leben und Werk des livländischen Gelehrten August Wilhelm Hupel (1737–1819)*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau.

No vācu valodas tulkojusi *Maija Levāne*

CATHERINE II AND THE AUTONOMY OF THE LANDED GENTRY IN THE BALTICS

Mati Laur

PhD, Professor of general history, University of Tartu.

Scientific interests: 18. gs. vēsture.

E-mail: mati.laur@ut.ee

With the strengthening of absolutism during the reign of Catherine II the pressure on the autonomy of the landed gentry in the Baltics was intensified as well. The Baltic provinces, especially Vidzeme (*Liefland*), were able to offer the empress the necessary conditions for progressive reforms which were lacking in other provinces of Russia or which even prevented implementation of these reforms. From that time on a lasting, politically unsettled situation set in between the Russian central government and the Baltic provinces Vidzeme and Estonia. A situation arose where the central government strived towards closer integration of the Baltics in the structure of the Russian Empire, but at the same time it was unable to cancel the autonomy of the Baltics in a radical way.

Keywords: autonomy of the landed gentry; local self-government; privileges of the Baltic provinces; knighthood of Vidzeme and Estonia; reforms of Catherine II; absolute power; centralization of power; Enlightenment ideas.

Summary

Already during the Swedish rule the system of administration of the Baltics had been based on parallelly functioning power structures, i.e. legal procedures were regulated both by provincial institutions representing the central power and by self-government of the Baltic German landed gentry and civic classes. The introduction of the Russian domination (*Russenherrschaft*) after the great Northern War (1700–1721) did not bring about any radical changes either. All the *ukazes* issued at the time in question with reference to the Baltics included the formula “everything must remain as it was at the time of the Swedish rule” (быть по сему как сие было при Свейском времени) which allows to conclude that, regardless of the change of domination in Estonia and Vidzeme, “a lasting Swedish rule awaited”.

In the summer of 1762, after the enthronement of Catherine II, the former stability of relationship between St Petersburg and the Baltic provinces was imperiled. Presently the empress had to ascertain the obstacles related to the autonomy of the Baltics. This forced Catherine to take much more critical view towards solving the issue of the Baltic privileges. Of course, the question of the autonomy of the Baltic German landed gentry came into conflict with the efforts of the empress autocratic government whose aim was to introduce throughout the Empire the system of law that would be based on the principles of Enlightenment regardless of some national, religious or geographical features.

With the strengthening of absolutism during the reign of Catherine II the pressure on the autonomy of the Baltic landed gentry was fortified. When Catherine II realized that the very same Baltic privileges approved by herself had begun to interfere with too many of her attempted social and political reforms, the conflict with the existing autonomy of the Baltic landed gentry started to evolve step by step. When the draft project of the new law was worked out basing, as at least the empress herself believed, on the best concepts of the Enlightenment ideas, a monarch like her, who was oriented towards the power of absolutism, could not possibly imagine a situation in which some of the new laws would not apply to a part of the Empire. The Baltic provinces were able to offer the necessary conditions for progressive reforms which were lacking in other provinces of Russia or which even prevented implementation of these reforms. In the Baltics society had already formed corresponding to that of European classes with well-functioning self-government of local aristocracy and civic class representative, the like of which Catherine II was only beginning to develop in Russia. In comparison with other Russian provinces the development of reform processes in the Baltics was fostered by much more intensive spread of the Enlightenment ideas. The close contacts of the Baltics with Central and Western Europe allowed the reforms carried out in Vidzeme and Estonia to be noticed sooner. Of no less importance was the fact that the Baltic reforms not to the least degree threatened the Russian national aristocracy, whose support the empress was forced to take into consideration at least in the beginning as she still did not feel quite safe on her throne.

With the reign of Catherine II a lasting politically unsettled situation set in where the central government strived towards closer integration of the Baltics into the rest of the Empire but at the same time was unable to radically cancel the autonomy of the Baltics. As a result of the reforms attempted by Catherine II society in the Baltics began to change gradually; instead of society ruled by upper classes a society of integrated citizens subjected to the government of absolute state power started to develop.

Iesniegts 10.12.2012.